



**Ομιλία του Καθηγητή
Νένου Γεωργόπουλου
για την Εθνική Επέτειο
της 25ης Μαρτίου**

**Ομιλία του Καθηγητή Νένου Γεωργόπουλου
για την Εθνική Επέτειο της 25ης Μαρτίου**

**Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας
Θεσσαλονίκη 2002**

Οι Πηγές της Ελευθερίας

Υπήρξαν φυλές, αμιγείς, με σημαντική ιστορία, σπουδαίες για τα επιτεύγματα τους, που δεν υπάρχουν καν, που εξαφανίστηκαν από το πρόσωπο της γης, που χάθηκαν, που τις διασκόρπισαν οι άνεμοι της ιστορίας. Το ότι κάτι ανάλογο δε συνέβη στη δική μας φυλή, το ότι υπάρχουμε, το ότι βρισκόμαστε εδώ σήμερα, το οφείλουμε στον Κολοκοτρώνη και τον Ανδρούτσο, τον Καραϊσκάκη και τον Παπαφλέσσα, τον Μπότσαρη και το Μακρυγιάννη, και σε όλους τους άλλους, γνωστούς, λιγότερο γνωστούς και στις χιλιάδες εντελώς αγνώστων ελλήνων. Τα σώματά τους εμψυχωμένα με ένα όραμα, οι ψυχές τους ενσωματωμένες με την τόλμη, αποτελούν τα θεμέλια της υπόστασης μας ως μελών ενός άξιου πια δημοκρατικού πολιτεύματος, ως μερών μιας καταξιωμένης φυλής, οι ορίζες της οποίας βρίσκονται στα βάθη ενός καταπληκτικού παρελθόντος.

Μετά από είκοσι-δύο σχεδόν αιώνες ανωνυμίας, μετά από πέντε σχεδόν αιώνες πλήρους σκότους, μαρτυρούμε αυτήν την αναλαμπή. Και αμέσως μετά ένα διαφορετικό, πιο σύντομο, ίσως πιο οδυνηρό, σκοτάδι. Άλλα είναι αυτή τη στιγμαία αναλαμπή που πανηγυρίζουμε σήμερα – έκθαμβοι, κατάπληκτοι, ευγνώμονες. Είναι αυτή η αναλαμπή που μας συγκινεί. Και μας συγκινεί διότι η ίδια η λάμψη της είναι η ελευθερία.

Οι ιστοριογράφοι μας πληροφορούν για τις τότε ευρύτερες εξελίξεις –οι νίκες του Ναπολέοντα, το φιλελεύθερο πνεύμα του διαφωτισμού, οι δημοκρατικές αρχές της Γαλλικής Επανάστασης κ.ο.κ. Και ο Κολοκοτρώνης είχε δίκιο όταν είχε πει ότι ήταν αυτά που άνοιξαν τα μάτια του κόσμου.

Δεν είναι ανάγκη όμως να ανατρέξουμε στους τότε Ευρωπαίους. Οι άνθρωποι της Επανάστασης ήταν Έλληνες. Και ήταν στην Ελλάδα, στην αρχαία Ελλάδα όπου η ελευθερία ως αξία εγκαινιάσθηκε, όπου έκανε την εμφάνιση της για πρώτη φορά στην ιστορία του ανθρώπου. Εδώ εμφανίστηκαν για πρώτη φορά όχι μόνο οι Ολυμπιακοί Αγώνες, όχι μόνο η κλασσική γλυπτική και η λυρική

ποίηση, όχι μόνο το δράμα και η φιλοσοφία, αλλά και η ίδια η ελευθερία ως αξία, ως η ύψιστη αξία του δυτικού πολιτισμού. Οι συλλήψεις και οι δεσμεύσεις των τότε Ευρωπαίων για την ελευθερία, στις οποίες αναφέρεται έμμεσα ο Κολοκοτρώνης, είχαν πλήρως εγκαθιδρυθεί στην αρχαία Ελλάδα. Οι συλλήψεις και οι δεσμεύσεις των τότε Ευρωπαίων για την ελευθερία, οι οποίες ορίζουν την Νεοτερικότητα, δεν είναι παρά υποσημειώσεις σε ένα κείμενο το οποίο είχε ήδη ολοκληρωθεί στον έκτο και πέμπτο αιώνα στην Αθήνα.

Εάν η ελευθερία ως αξία γεννήθηκε στην Ελλάδα, η γενεαλογική της καταγωγή βρίσκεται στη δουλεία.¹ Η αξία που εναποθέτουμε στην ελευθερία προέρχεται από την αντιπαραβολή της με τη σκλαβιά. Αυτή η αντιπαραβολή αποτελεί την απαρχή της ιδέας της ελευθερίας. Επιπλέον, και εξ' ίσου σημαντικό, η ιδέα της ελευθερίας συνεχίζει να σχετίζεται αιτιατά με τη δουλεία. Δηλαδή δεν διεξεύχθη ποτέ από το αντίθετό της. Η δουλεία ήταν και παραμένει γενεσιοναργός αιτία της ελευθερίας. Στην αρχαία Ελλάδα, η επινόηση και η φύση της ελευθερίας ήταν το άμεσο αποτέλεσμα της κοινωνικής διαλεκτικής της δουλείας.

Βέβαια η δουλεία υπήρχε και στον προ-κλασσικό κόσμο – αν και όχι σε μεγάλη κλίμακα. Ήταν ένας σχεδόν καθολικός θεσμός. Αποτελούσε μία διάσταση στις προηγμένες κοινωνίες της αρχαίας Μέσης Ανατολής, όπως η Αίγυπτος, η Μεσοποταμία κ.λπ. Ωστόσο σε αυτές τις κοινωνίες, όπου υπήρχε δουλεία, δεν είχε εμφανιστεί κάτι που να πλησιάζει την αξία την οποία σήμερα γνωρίζουμε ως προσωπική ελευθερία, και ακόμη λιγότερο αυτό που εκτιμούμε ως πολιτική ελευθερία.² Ποιος ήταν ο λόγος;

1. Bernard Bosanquet, "Personal Freedom through the State", in *Freedom: Its History, Nature and Varieties*, ed. Robert E. Dewey and Jame A. Gould (New York: Macmillan, 1970), σ. 191. Ο κεντρικός ρόλος της δουλείας στην εξέλιξη της ελευθερίας τονίζεται από το Max Pohlenz, *Freedom in Greek Life and Thought: The History of an Ideal* (Dordrecht: D. Reidel, 1966).

2. Max Weber, *The Agrarian Sociology of Ancient Civilization* (London: New Left Books, 1976), σσ. 99-112. Επίσης Isaac Mendelsohn, *Slavery in the Ancient Middle East* (Oxford: Oxford University Press, 1949).

Αυτό που συνιστούσε τις κοινωνίες αυτές ήταν σχέσεις προσωπικής εξάρτησης, δεσμοί οικογένειας και συγγένειας, σχέσεις με τους θεούς. Οι διάφοροι δεσμοί και οι ποικίλες αφοσιώσεις, οι οποίες έτεμναν εγκάρδια η μία την άλλη, έθεταν εξαναγκασμούς και περιόριζαν το άτομο, αλλά ταυτόχρονα το προστάτευαν και του έδιναν έννοια στη ζωή. Το να είσαι ελεύθερος σήμαινε την απώλεια αυτής της προστασίας και υποστήριξης. Έτσι αυτό που είχε σημασία για τους μη-δούλους στις κοινωνίες αυτές ήταν η υποταγή σε αυτό το πλέγμα εξουσιών. Η υπέρτατη αξία ήταν η υπακοή.³

Και στις πρωτόγονες κοινωνίες της Ευρώπης και της Αφρικής, και στις κοινωνίες των Μάγια και των Αζτέκων, όπως και στις προηγμένες κοινωνίες της Αιγύπτου και της Μεσοποταμίας υπήρχαν δούλοι. Επομένως υπήρχε η επιθυμία για προσωπική ελευθερία. Και προφανώς η ιδέα της ελευθερίας ήταν γνωστή σε όλους. Ωστόσο δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί ως κοινωνική αξία. Οι ίδιοι οι δούλοι δεν ήταν δυνατόν να το πετύχουν από μόνοι τους. Οι μη-δούλοι δεν είχαν λόγο να το κάνουν. Με άλλα λόγια σε αυτές τις κοινωνίες δεν μπορούσε να λάβει χώρα μια συγχώνευση μεταξύ της λαχτάρας του δούλου από την μια πλευρά και του ενδιαφέροντος του μη-δούλου από την άλλη, τέτοια ώστε να ήταν δυνατόν η λαχτάρα και η ιδέα να μετασχηματιστούν σε αξία.⁴

Η επιθυμία και η ιδέα της ελευθερίας δεν ισοδυναμούν με τη αξία της ελευθερίας. Το να έχεις μια επιθυμία ή μια ιδέα για κάτι, αυτό από μόνο του δεν το καθιστά αξία. Οι αξίες δημιουργούνται, οικοδομούνται από την κοινωνία. Και οι δούλοι δεν ήταν ποτέ μέλη της κοινωνίας. Μια αξία επινοείται μόνο όταν αρκετά μέλη της συμμερίζονται κάτι, και ενδεχομένως συμπεριφέρονται σύμφωνα με αυτό.⁵ Κάτι τέτοιο δε συνέβη σε αυτές τις κοινωνίες.

3. Thorkild Jacobsen, "Mesopotamia" in *The Intellectual Adventure of Ancient Man*, ed. Henry Frankfort (Chicago: University of Chicago Press, 1946), σ. 202.

4. Orlando Patterson, *Freedom* Vol.1 (New York: Basic Books, 1991), σ. 16.

5. Αυτόδι, σσ. 41-42.

Συνέβη όμως στην Ελληνική κοινωνία. Και συνέβη, αρχικά, λόγω των γυναικών. «Η ελευθερία άρχισε τη μακρά της πορεία στη συνείδηση του ανθρώπου του δυτικού πολιτισμού ως μια αξία της γυναικας»⁶ – της αρχαίας Ελληνίδας. Πώς συνέβη αυτό;

Στον κόσμο του Ομήρου υπήρχαν δούλοι. Όμως η κυρίαρχη αξία ήταν η τιμή. Η δουλεία και η ελευθερία δεν θεωρούνταν αξίες, κυρίως διότι η δουλεία για τους άνδρες δεν ήταν ένας από τους κινδύνους του πολέμου. Ο ήρωας, ως ήρωας, δεν είχε επιλογή μεταξύ θανάτου και σκλαβιάς. Οι άνδρες ή διέφευγαν ή θανατώνονταν μετά την ήττα. Δεν υπήρχε λόγος να φείδονται τις ζωές τους. Από την άλλη πλευρά, οι ήρωες νικητές σκότωναν τους άνδρες αντιπάλους και λεηλατούσαν. Το σημαντικότερο μερίδιο της λείας ήταν οι γυναίκες. Ο πολιτιστικός και ο ψυχολογικός αντίκτυπος αυτής της πρακτικής ήταν τεράστιος για όλα τα μέλη της κοινωνίας, αλλά ιδιαίτερα για τις ίδιες τις γυναίκες. Αν όχι για τους άνδρες, για τις γυναίκες η υποδούλωση και το αντίθετό της αποκτούσε όλο και περισσότερο μεγαλύτερη σημασία. Ήταν οι γυναίκες οι οποίες πρώτες βίωσαν τον τρόμο της υποδούλωσης, και επομένως οι πρώτες που εκτίμησαν την απουσία της ελευθερίας. Και εκείνες που δεν είχαν υποδουλωθεί, αλλά ζούσαν με αυτόν το φόβο. Και αυτές που είχαν υποδουλωθεί και ζούσαν με τη ελπίδα της απολύτωσης. Σχεδόν όλες οι αναφορές του Ομήρου στην ελευθερία, μάλιστα όλες εκτός από μια, έχουν να κάνουν με γυναίκες. Αυτό που απασχολεί τον Έκτορα, σε περίπτωση νίκης των Αχαιών, δεν είναι τόσο οι άνδρες της Τροίας. Ούτως ή άλλως, όλοι ή θα πέσουν στη μάχη ή θα θανατωθούν. Εκείνο που τον απασχολεί είναι η μοίρα της Ανδρομάχης, η κατάστασή της ως δούλης.⁷

Οι άνδρες έπρεπε να πέσουν στη μάχη. Ήταν θέμα τιμής. Επειδή ήταν αδύνατο για τις γυναίκες να υπερασπισθούν τον εαυτό

6. Αυτόθι, σ. 51.

7. *Iliáða*, 454-458.

τους, δεν έχαναν την τιμή τους στην υποταγή. Εξ' άλλου, γι' αυτές υπήρχε η δυνατότητα της απελευθέρωσης ή της αποκατάστασής τους σε κάποια μορφή. Υπήρχε αυτή η ελπίδα. Μέσα από αυτή την ελπίδα γεννήθηκε η αξία της προσωπικής ελευθερίας.

Στον κόσμο του Ησιόδου, και σε αυτόν οι άνδρες συνεχίζουν να αδιαφορούν για την αξία της ελευθερίας. Ο ήρωας έχει δώσει τη θέση του στον απλό οπλίτη. Εντούτοις, συνεχίζει να ισχύει η άποψη ότι η μόνη εναλλακτική λύση της ήττας για τον έλληνα πολεμιστή είναι ο θάνατος. Ο Ησίοδος αναφέρεται συχνά στους δούλους, ο πληθυσμός των οποίων έχει αυξηθεί. Ωστόσο ούτε ο ίδιος ούτε οι άλλοι συγγραφείς της περιόδου χρησιμοποιούν τη λέξη «ελευθερία» ή παράγωγά της. Αν και υπήρχε λιγότερος κίνδυνος για την υποδούλωση των γυναικών κατά την περίοδο αυτή, για λόγους γνωστούς στους ιστορικούς, η συνείδηση των γυναικών δε μειώθηκε. Οι γυναίκες ήρθαν να εκτιμήσουν την αξία της προσωπικής ελευθερίας μέσα από την συναίσθηση, μέσα από την συναισθηματική κατανόηση που έτρεφαν για τους δούλους τους.

'Οπως είναι γνωστό οι αρχαίες Ελληνίδες ήταν αποκλεισμένες από το δημόσιο βίο. Αυτό ίσχυε και στον κόσμο του Ομήρου και στον κόσμο του Ησιόδου και στον κόσμο του Περικλή. Οι γυναίκες, ιδιαίτερα από τις ανώτερες τάξεις, και ιδιαίτερα από τις ανώτερες και μεσαίες αστικές τάξεις της Αθήνας ήταν περιορισμένες στο σπίτι. Εκεί ασχολούνταν με την αγωγή και την παιδεία των παιδιών. Εκεί διαχειρίζονταν αυτό το μεγάλο μερίδιο της περιουσίας του ανδρός. Εκεί συναναστρέφονταν με άλλες γυναίκες. Εκεί είχαν μόνιμη, καθημερινή, συνεχή επαφή με τους δούλους. Μια τέτοια γυναίκα σε στιγμές περισυλλογής, σίγουρα θα σκεπτόταν την άθλια κατάσταση των δούλων της. Και σίγουρα θα περνούσε από το νου της, τι θα μπορούσε να είχε συμβεί στην ίδια, ότι και αυτή θα μπορούσε να καταλήξει σε αυτήν την κατάσταση. Έχοντας καθημερινή επαφή με τους δούλους, συναναστρέφόμενες συνεχώς με αυτούς, συναισθηματικά κατανοώντας την κατάστασή τους, οι γυναίκες ευαισθητοποιήθηκαν, ήρθαν να αποκτήσουν βαθύτερη συ-

νείδηση για την ελευθερία,⁸ ακριβώς επειδή βίωναν καθημερινά το αντίθετό της.

Το ότι οι γυναικες επινόησαν την προσωπική ελευθερία ως αξία επιβεβαιώνεται πάνω από όλα από την τραγωδία – το πιο σημαντικό τεκμήριο σχετικά με το ζήτημα της ελευθερίας των γυναικών. Δεν είναι τυχαίο ότι πολύ συχνά η ηρωίδα είναι σκλάβα, και ο χορός πολύ συχνά αποτελείται από σκλάβες. Σχεδόν όλες οι γυναικες στις τραγωδίες εκφράζουν μια έντονη ορμή για την ελευθερία – η Κασσάνδρα, η Ανδρομάχη, η Ηλέκτρα, η Πολυξένη, η Εκάβη, η Αντιγόνη. Στο χορό της τραγωδίας *Επτά επί Θήβας*,⁹ που σε αυτή την περίπτωση αποτελείται από ελεύθερες γυναικες, έχουμε τις πιο τρομακτικές δηλώσεις σχετικά με τι σημαίνει για τις ελληνίδες γυναικες η σκλαβιά, και ο τρόμος και φόβος γι' αυτήν.

Στις *Ευμενίδες*¹⁰ του Αισχύλου, οι γυναικες επιθετικά επιδιώκουν την ανεξαρτησία τους. Στους *Χοηφόρους*,¹¹ πάλι του Αισχύλου, ο πρωταγωνιστής του δράματος είναι ο ίδιος ο χορός, που αποτε-

8. Patterson, σ. 78.

9. Αισχύλου, *Επτά επί Θήβας*, 321-332:

οίκτρόν γάρ πόλιν ὥδ' ὀγυγίαν
Ἄιδαι προϊάψαι, δορὸς ἄγραν
δουλίαν, φαφαρᾶι σποδῶι
ἵπ' ἀνδρός Ἀχαιοῦ θεόθεν
περθόμεναν ἀτίμας,
τάς δὲ κεχειρωμένας ἄγεσθαι,
ἔ ε, νέας τε και παλαιάς
ἱππηδόν πλοκάμων,
περιρρηγνυμένων φαρέων.
Βοᾶι δ' ἐκκενούμενα πόλις,
λαῖδος ὀλλιψένας μειξοθρόου
βαρείας τοι τύχας προταρθῷ.

10. Αισχύλου, *Ευμενίδες*, 527-529.

11. Αισχύλου, *Χοηφόροι*, 808-811 και ιδιαίτερα 819-824:

και τότ' ἡδη πλοῦτον
δωμάτων λυτήριον,
θῆλυν οὐριοστάταν
ὅμοιοι χρεκτὸν γοήτων νόμον
μεθήσομεν

λείται από γυναίκες σκλάβες οι οποίες έχουν συνωμοτήσει για την ελευθερία τους. Το δράμα απεικονίζει την αυξανόμενη έξαψη και χαρά, καθώς βρίσκουν έναν τρόπο να απελευθερωθούν. Το δράμα είναι ένας ύμνος για την προσωπική ελευθερία.

Αλλά είναι στην *Εκάβη*¹² του Ευριπίδη που βρίσκουμε την πιο σαφή έκφραση της σημασίας της σκλαβιάς. Η Εκάβη, αγέρωχη βασίλισσα της Τροίας, έχει τώρα υποδουλωθεί. Η κατάστασή της περιγράφεται ως θάνατος εν ζωή. Το σκότος της δουλείας συγκρίνεται με το φως της ελευθερίας καθώς η Πολυξένη (κόρη της Εκάβης) ετοιμάζεται να πεθάνει, να πεθάνει ελεύθερη.¹³

Και βέβαια η Αντιγόνη του Σοφοκλή. Ένα έργο όπου διαδραματίζονται η φύση και τα όρια της ελευθερίας. Γυναίκα, ορφανή, ολομόναχη, η Αντιγόνη έρχεται να ταυτίσει τον άγραφο νόμο με το περιεχόμενο της προσωπικής της ελευθερίας. Η Αντιγόνη δε θα βιώσει την ελευθερία αυτή. Όμως η αυτοκτονία της καθιστά την προσωπική της ελευθερία μια αξία, ενεργοποιώντας αυτήν την αξία με το πάθος και το βάθος της γυναικότητάς της.

Αν ήταν οι γυναίκες της Ελλάδας που επινόησαν την προσωπική ελευθερία ως ύψιστη αξία, και το έκαναν ως αντίβαρο της δουλείας, ήταν οι άνδρες της αρχαίας Ελλάδος που επινόησαν την πολιτική ελευθερία. Και το έκαναν και αυτοί ως αντίβαρο της δουλείας, αλλά μέσω μιας διαφορετικής κοινωνικής διαλεκτικής. Ωστόσο και στις δύο περιπτώσεις η δουλεία υπήρξε γενεσιοναργός αιτία της ελευθερίας.

Αντίθετα προς τις γυναίκες, αυτό που εντυπωσίαζε αρχικά το μέσο άρρενα Έλληνα του εβδόμου αιώνα, δεν ήταν η δυσχερής κατάσταση των δούλων, αλλά το κύρος και η οικονομική ισχύ του αφέντη. Αργότερα όμως, και πιο σημαντικά, ο μέσος Αθηναίος του έκτου αιώνα, έβλεπε τη μαζική εισροή και το μεγάλο πληθυσμό

12. Ευριπίδου, *Εκάβη*, 431
τέθνηκ' ἔγωγε πρὶν θανεῖν κακῶν ὑπὸ.

13. Ευριπίδου, *Εκάβη*, 343-379.

των ξένων και ιδίως των δούλων, ως απειλή για την ακεραιότητα της ίδιας της πόλης. Η απειλή αυτή συσπείρωσε τους γνήσιους Αθηναίους, δίνοντας αξία στο να είναι κανείς γηγενής.¹⁴ Η αυξανόμενη παρουσία των ξένων, και ιδίως των δούλων, είχε ως αποτέλεσμα να δοθεί αξία σε αυτό που όλοι εκείνοι οι οποίοι δεν ήταν ούτε ξένοι ούτε δούλοι είχαν –την ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη.¹⁵ Η ιδιότητα του πολίτη οδήγησε στην δημοκρατία¹⁶ και στην πολιτική ελευθερία. Εδώ ο Σόλων κατέχει τον κεντρικό ρόλο. Τα γνωστά του γραπτά, απευθυνόμενα στα μέλη της ίδιας της κοινότητας που αγωνίζονταν τότε να βρουν ένα μέρος σ' αυτήν, δημιούργησαν ένα θετικό κλίμα που διέγειρε τη συνείδηση της ελευθερίας. Με το Σόλωνα οι άνδρες της Αθήνας συνειδητοποίησαν για πρώτη φορά την αξία της ελευθερίας. Κάνοντας όμως αυτό, μετατόπισαν την ελευθερία από το ατομικό-ιδιωτικό πλαίσιο στο δημόσιο πλαίσιο, από την προσωπική ελευθερία στην πολιτική ελευθερία.¹⁷ Αργότερα οι μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη και του Κλεισθένη αποκρυστάλωσαν και θεσμοποίησαν την εκτίμηση των Αθηναίων για την πολιτική ελευθερία.

Ωστόσο, αυτό το οποίο έφερε την έννοια της υποδούλωσης και της ελευθερίας στο επίκεντρο των σκέψεων και των αισθημάτων των Αθηναίων και των Ελλήνων γενικά, ήταν η εμπειρία των Περσικών πολέμων και του Πελοποννησιακού πολέμου. Οι Περσικοί πόλεμοι χάραξαν τη γλώσσα της ελευθερίας στη συνείδηση των Ελλήνων. Οι πόλεμοι δημιούργησαν για πρώτη φορά ένα γενικό άγχος σχετικά με τον κίνδυνο της υποδούλωσης. Η εμπειρία των Ελλήνων στην Ασία έκανε σαφές ότι η υποδούλωση ήταν ένα αληθινό κόστος του πολέμου, που αφορούσε όχι μόνο πια τις γυναίκες,

14. Patterson, σσ. 78-79 και σσ. 90-91.

15. Pierre Vidal-Naquet, *The Black Hunter*, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986), σ. 206.

16. Ellen Meiksins Wood, *Peasant-Citizen and Slave*, (London Verso Press, 1988), σ. 82.

17. Patterson, σ. 79.

αλλά τώρα και τους άνδρες. Η δουλεία των ανδρών ήταν ένα σημαντικό αποτέλεσμα των Περσικών πολέμων, και επομένως ο ξήλος για την ελευθερία.

Οι Έλληνες, ενωμένοι, ερμήνευσαν τους Περσικούς πολέμους ως αγώνες ανεξαρτησίας. Γι' αυτούς ήταν αγώνες για την ελευθερία των Ελλήνων, του Ελληνικού έθνους. Αγώνες για την ελευθερία ως πολιτική ελευθερία. Με τους Περσικούς πολέμους η λέξη «ελεύθερος» μεταποίησηκε. Από την εγχώρια έννοια του έκτου αιώνα που σήμαινε να μην είσαι υποταγμένος στους τυράννους της πόλης και να σέβεσαι τις δομές του δημοκρατικού πολιτεύματος, επεκτάθηκε και έφθασε να σημαίνει να μην είσαι υποταγμένος στους τυραννικούς ξένους, με την έννοια της απελευθέρωσης από κατατητές.¹⁸ Δηλαδή πολιτική ανεξαρτησία.

Οι τρεις αυτές πτυχές της ελευθερίας –πολιτική ανεξαρτησία, πολιτική ελευθερία και προσωπική ελευθερία– συγχωνεύονται στον πέμπτου αιώνα, και βρίσκουν την έσχατη έκφραση της αξίας τους στον Επιτάφιο Λόγο του Περικλή. Εδώ για πρώτη φορά στην ιστορία, η λέξη «ελευθερία» χρησιμοποιείτε με την έννοια που είναι κατανοητή σήμερα. Εδώ οι τρεις διαστάσεις της ελευθερίας αναφέρονται, η κάθε μια ξεχωριστά, και τελικά ενορχηστρώνονται δημιουργώντας μια γενικευμένη αξία.

Είναι αυτή η αξία η οποία κατέχει την πρώτη θέση στον κατάλογο αξιών του Δυτικού κόσμου. Μάλιστα αυτή η αξία είναι τόσο κεντρική και αδιαμφισβήτη που από τον δέκατο-έβδομο αιώνα και μετά, η ελευθερία θεωρείται από πολιτικούς φιλόσοφους και άλλους, ως μέρος της φύσης του ανθρώπου,¹⁹ και επομένως ως αναπόσπαστο δικαίωμα. Εγώ προσωπικά δε γνωρίζω ποια είναι η φύση του ανθρώπου. Υποψιάζομαι ότι οι πολιτικοί φιλόσοφοι του νεότε-

18. Patterson, σ. 86.

19 Βλέπε π.χ. Τζων Λοκ, *Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως, εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια, Πασχάλης Μ. Κιτραμηλίδης* (Αθήνα, Εκδόσεις Γνώση, 1990), παράγραφοι 4, 6, 17, 22, 123.

ρου δυτικού κόσμου εκτιμούσαν την ελευθερία τόσο πολύ, δηλαδή θεωρούσαν την αξία της τόσο σπουδαία που την προσήψαν στην φύση του ανθρώπου. Εάν αυτά στα οποία έχω αναφερθεί αντανακλούν κάπως την ιστορική πραγματικότητα, η πηγή της ελευθερίας δε βρίσκεται στη φύση του ανθρώπου αλλά στην ιστορία του. Μια ιστορία που αρχίζει αποκλειστικά στην Ελλάδα.

Αν η πηγή της ελευθερίας ως αξία ήταν και παραμένει το αντίθετό της, ο τόπος αυτής της πηγής βρίσκεται στην αντιληπτικότητα των αρχαίων Ελληνίδων και στην πολιτική οξυδέρκεια των αρχαίων Ελλήνων.

Αν οι Ευρωπαίοι ήταν εκείνοι που άνοιξαν τα μάτια του κόσμου, όπως είχε πει ο Κολοκοτρώνης, ήταν οι Έλληνες που, και σ' αυτή την περίπτωση, είχαν ανοίξει τα μάτια των Ευρωπαίων. Ο Κολοκοτρώνης το ήξερε και αυτό. Ανήκε στον ίδιο τόπο. Η ίδια πηγή των τροφοδοτούσε, όπως, λόγω αυτού, συνεχίζει να τροφοδοτεί κι' εμάς.

